

Коцур
Галина Георгіївна,
канд. іст. наук, доцент,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
(м. Київ)

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

У статті розкривається життя та діяльність видатного українського державника, останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського.

В статье раскрывается жизнь и деятельность выдающегося украинского государственника, последнего кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского.

The article reflects the life and activity of Petro. Kalnyshevsky as a prominent Ukrainian statesman, a last ataman of Zaporoz'ka Sich.

П. Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької Січі, державник, військовий діяч, чудовий адміністратор, мудрий дипломат, господарник, благодійник. П. Калнишевський – єдина в історії України постать, життя якої пролягає через три століття: народився в XVII, діяв протягом XVIII, а помер у XIX ст.

Народився він 1691 р. у с. Пустовійтівка (нині Роменського р-ну Сумської обл.), що знаходиться на берегах мальовничої річки Сули. Як з'ясував краєзнавець Ф. Сахно, Петро був найстаршим сином козацької вдови Агафії. Священиком Миколаївської церкви м. Сміла був брат П. Калнишевського Семен – на цьому «приході аж до своєї смерті 1796 р.» [13, с. 10]. Згідно з переписом 1767 р., у Смілянській сотні значився і козак Панас Калнишевський, який підписав переписну відомість разом із сотником, що свідчить про його неабиякий авторитет у містечку [15, с. 10]. Петро мав і

сестру, яка була заміжня за козаком С. Лук'яновичем із с. Троцівки на Лохвиччині. Його племінниця була дружиною лубенського хорунжого С. Вельтильяка [8, с. 408], а двоюрідний племінник – Й. Калнишевський-Підгайний – козацьким полковником Війська Запорозького Низового [17, с. 190].

У юному віці потрапив Петро на Січ, де й пройшли його молоді роки. Документи архіву Коша Запорозької Січі з початку 50-х років XVIII ст. усе частіше подають інформацію про П. Калнишевського. Дізнаємось, що він у цей час займає вищі старшинські посади: військового осавула, який відповідав за стан і організацію війська, потім – військового судді, тобто був другою особою після кошового отамана.

П. Калнишевський у 1755 та 1758 рр. у складі «депутації з трьох чоловік побував у С.-Петербурзі, де клопотав про видання грамот на повернення козакам давніх прав на земельне володіння в запорозькому краї, частина якого відійшла в донське військо, під сербські і новосербські поселення» [8, с. 409]. У 1762 р. він уперше обирається кошовим отаманом запорозького війська [11, с. 281]. У вересні цього ж року разом із військовим писарем І. Глобою вони зустрічалися з царицею Катериною II [15, с. 16]. Ймовірно, що кошовий отаман не дуже сподобався цариці, бо з цієї посади його усунули. Царський уряд скасував вибори в Запорозькій Січі, тому її керівництво обирали, як правило, не на загальновійськових радах, як раніше, а на сходах старшини, де здебільшого затверджувались рекомендовані царицею кандидатури. Але козацтво ігнорувало царські закони, обираючи найдостойніших. Одним із таких обранців козацької громади став П. Калнишевський, який у січні 1765 р. усупереч царській волі знову став кошовим отаманом. Яскравим свідченням цього стала «Справа про самовільне обрання козаками отамана Коша Запорозької Січі Калнишевського», розпочата 12 лютого і закінчена 16 березня 1765 р. – понад місяць спеціальна слідча комісія розслідувала цей вияв «зухвалої непокори і сваволі» запорожців [4, с. 408].

Ось-ось мала розпочатись війна з Туреччиною, а в ній українському козацтву відводилася чи не вирішальна роль. Тому Катерина II тимчасово змирилася з самовільним обранням П. Калнишевського кошовим, який стає отаманом вдруге й остаточно – аж до знищення Запорозької Січі, тобто на десять років підряд, «чого зроду-віку не бувало». П. Калнишевський послідовно захищав земельні інтереси й межі Запорозької Січі, проводив активне заселення південноукраїнських степів, сприяв заснуванню нових населених пунктів. На рахунок прогресивної, активної економічної діяльності П. Калнишевського слід віднести той факт, що останній період в історії Запорожжя, за словами О. Апанович, «позначився помітним економічним піднесенням, значно зросла кількість запорозьких зимівників – багатогалузевих господарств фермерського типу, що базувалися на власній і найманій праці» [2, с. 257].

П. Калнишевський брав активну участь у російсько-турецьких війнах 1735–1739 і 1768–1774 рр., відзначився разом з запорожцями при взятті Очакова, Кінбурна, Бахчисараю, Хаджибею та ін., налагодив діяльність козацької розвідки в Криму. Важливий внесок запорожців у перемогу Російської імперії був відзначений царським урядом. У 1770 р. П. Калнишевський нагороджений великою золотою медаллю з діамантами [12, с. 38], а 1773 р. йому присвоєно військове звання російської армії генерал-лейтенант [15, с. 15].

П. Калнишевський був людиною заможною. Власним коштом він збудував понад 30 православних храмів: св. ап. Петра й Павла у Межигірському монастирі під Києвом (1768), Покрови Пресвятої Богородиці у Ромнах (1770), Троїцьку церкву у с. Пустовійтівці (1773), храми в Лохвиці (1763–1764) і Петриківці (1769–1775) [12, с. 34; 17, с. 191]. В роки його перебування на посаді кошового отамана Кіш фінансував будівництво Троїцького собору в Самарі (тепер Новомосковську) та Поорілли (Могилів, Байбаківка, Личківка, Гупалівка та ін.), відправлено подарунки для храму Гроба Господнього в Єрусалимі [13, с. 7–8; 17, с. 191].

При П. Калнишевському, в останній період існування Запорозької Січі, діяло 3 спеціальних і 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах, селах [2, с. 267]. У школах при Святопокровській січовій церкві діти віком від 12 до 17 років навчались «цифрі», письму, закону Божому, українській та старослов'янській мовам тощо.

Царський уряд ретельно розробляв каральну акцію проти Запорозької Січі. Її доля остаточно вирішилась 23 квітня 1775 р. на так званій раді при височайшому дворі [3, с. 250]. На ній з проектом ліквідації Січі за допомогою збройних сил виступив новоросійський генерал-губернатор Г. Потьомкін.

25 травня 1775 р., зберігаючи цілковиту таємницю щодо мети свого походу, виступили у похід проти запорозького козацтва царські війська під командуванням генерал-поручика П. Текелія. П'ятьма колонами йшли 10 піхотних, 13 донських козацьких і 8 полків регулярної кавалерії, підсилених 20 гусарськими і 17 пікінерними ескадронами [1, с. 412; 12, с. 47] із значним артилерійським парком, загальною чисельністю понад 100 тис. осіб [3, с. 250].

Січ охоронялася гарнізоном чисельністю в три тисячі козаків із 20 невеликими гарматами [20, с. 556; 2, с. 271]. Переважна кількість козаків на той час відправились по домівках або подалася на промисли. У ніч на 4 червня 1775 р. царські війська підійшли до стін січової фортеці [7, с. 4]. Вартових було знято, артилерію захоплено, січову гавань на р. Підпільній заблоковано, судна, що там стояли, захоплено. Російські війська, за два дні зайняли всі паланки, містечка й слободи по всьому Запорожжю [20, с. 557]. На третій день П. Текелій послав гінця в Січ із вимогою прибути до нього. Отримавши цю звістку, П. Калнишевський зібрав усіх отаманів на сходку, де й почали радитись, як діяти далі. Частина згодна була змиритись, інші закликали битись до останнього.

Як зазначає А. Скальковський, вирішальною була промова «начальника (архімандрита – Г.К.) Січових церков Володимира Сокальського», який побачивши «безладдя й бунт», вийшов з церкви із хрестом та почав «умовляти заколотників: «Побійтеся Бога! Ви християни і підіймаєте руку на християн!

Ви християни і жадаєте пролити кров єдиноутробну! Побійтеся і не йдіть на таке: видно, вже доля наша така, і ми приймаємо від Бога достойно по ділах наших! Ось вам хрест і розіп'ятий на ньому, якщо ви не послухаєте, то загинете враз!» [20, с.558]. Із таким умовлянням погодилась не лише старшина, а й військо. П. Калнишевський також дав згоду на переговори і разом із 38 курінними отаманами відправився до П. Текелія. Сподіваючись на якісь компромісні домовленості з царицею і щоб уникнути кровопролиття (надто вже нерівні були сили), – П. Калнишевський наказав здати Січ без бою. Хоч без окремих сутичок не обійшлося.

3 серпня 1775 р., через два місяці після зруйнування Січі, Катериною II проголошено маніфест, який повинен був пояснити «всьому світові» причини цього факту. Маніфест вражає своєю нелогічністю та протиріччями. З одного боку в ньому Січ зображується, як гніздо розбишак, що існували з грабунків, перебували в «найбрутальнішому пияцтві і жалюгідному, огидному невігластві», не мали власності, перешкоджали торгівлі та культурному життю сусідів, а з другого боку маніфест обвинувачує запорожців у тому, що вони мали великі господарства, зимівники, слободи, прийняли до 50 000 селян, влаштували «власне хліборобство, в чому й досягли багато успіхів», прагнули «утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, зі своїм власним несамовитим управлінням» [10, с. 174]. У документі зазначалось: «Забуваючи свої попередні важливі і згубні звички і зраду вірності і підданства, вони почали ... надто далеко заходити з своїм зухвальством...», «ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь» [10, с. 173]. Тобто, царизм рахувався з січовиками лише до тих пір, поки відчував потребу в їхньому військовому досвіді та звитязі. Козаки брали найактивнішу участь у всіх війнах з Туреччиною, що вела Росія протягом

XVIII ст. Коли ж після успішного їх завершення нагальна потреба в козацьких військах відпала, ставлення до запорожців разюче змінилося.

Царизм жорстоко розправився з керівним складом Січі. Але найбільше постраждав кошовий отаман П. Калнишевський. Саме з ним із особливою підступністю повівся князь Г. Потьомкін, який неодноразово на словах засвідчував повагу до запорозького кошового, називаючи його «милостивим своїм батьком» і «нерозлучним другом». Г. Потьомкіним було віддано наказ про арешт козацького отамана і висунуто обвинувачення. Так, зокрема, фаворит писав до Катерини II: «Всемилоствійша государиня! Вашій імператорській величності відомі усі дерзновенні вчинки колишнього Січі Запорозької кошового Петра Калнишевського і його спільників, коїх підступне буйство настільки велике, що не зважаюць вже перерахуванням оного розчулювати тендітне і людинолюбне ваше серце. Злочини їхні заслуговують смертної страти. Проте як постійна пишноти душі вашої супутниця цнотливість перемагає суворість злостивості лагідним і матірним виправленням, то чи не zvolите підлеглим праведному суду вашому ув'язненим оголосити милосердне позбавлення від кари, яку вони заслужили, а замість того повеліти відправити їх на вічне утримання до монастирів, із коїх кошового – до Соловецького» [8, с. 417]. В кінці листа Г. Потьомкін натякнув на можливість нагородити «вірнопідданих рабів» за рахунок запорозьких земель. Катерина II підписала: «Бути по цьому», а за «вірну службу» пожалувала Г. Потьомкіну 100 тис. десятин землі, а один із авторів антикозацького маніфесту генерал-прокурор князь О. Вяземський став власником 200 тис. десятин землі, на якій раніше знаходилася Січ, що відтоді дістала нову назву – Покровської фортеці, решта земель Запорозжя роздавалась дворянам та німцям-переселенцям: від 1500 до 12000 десятин [5; 3, с. 312].

Без суду й слідства, з метою позбутися «небезпечного державного злочинця», П. Калнишевський 25 червня 1776 р. прямо з контори Воєнної колегії під суворим конвоєм з семи осіб: секунд-майора А. Пузиревського,

унтер-офіцера і п'яти солдатів на дев'яти трійках був вивезений із Москви до Архангельська [16]. Вони прибули туди 11 липня і, найнявши за 20 крб. судно в купця О. Вороніхіна, переправилися Білим морем на Соловки – разом з додатковою охороною: сержантом і трьома рядовими, яких виділив архангельський губернатор Є. Головцин для посилення нагляду за в'язнем [16]. Тобто, кошового отамана охороняло в морському плаванні, крім екіпажу, 11 військовослужбовців царської армії.

На Соловках монастирська в'язниця вважалася найдавнішою і найстрашнішою серед російських тюрем. За особистим наказом царів сюди відправляли небезпечних ворогів абсолютизму. За жорстокістю утримання вона не знала рівних. Ув'язнені живцем гнили у земляних ямах. Ось у це страшне місце і був кинутий старий запорозький козак. У «Відомостях про колодників, що утримуються у Соловецькому монастирі» зазначалось: «Петро Калнишевський з 1776 року, липня 29. За наказом Потьомкіна, за височайшим повелінням для утримання безвихідного із монастиря і позбавлення не тільки листування, а й усякого з сторонніми особами спілкування за пильним караулом солдатів, що знаходяться у монастирі» [8, с. 418]. Як наголошує Д. Кулиняк, дуже, видно, боявся царизм 85-літнього колишнього кошового, якщо забезпечив йому аж потрібну охорону – море, монастирська тюрма на острові, та ще й постійна варта біля дверей камери [13, с. 33].

Російський історик М. Колчин, який у 1880-х роках був монастирським фельдшером, так описував камеру цього в'язня: «Стіни сірі, плісняві, повітря затхле, сперте... Тому, хто пробув близько півгодини в задушливій атмосфері каземату, стає душно, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне відчуття страху. В кожного, хто тут побував, навіть найсуворішої людини, мимоволі виринається з грудей якщо не крик, то тяжке зітхання і з язика злітає запитання: «Невже тут можливе життя? Невже люди були настільки міцні, що зносили роки цього домовинного існування?» [12, с. 42].

В камері, де сидів П. Калнишевський, постійно протікала стеля, про що свідчить письмове повідомлення намісника від 12 жовтня 1779 р.: «За

багаторазовим мене проханням П. І. Калнишевського для потреби йому до виправлення і перекриття житла, в якому він живе, що від дощу велика течя відбувається, від чого і одежа в нього гниє, і просить ваше високопреподобіє ... на його рахунок найняти чотирьох чоловік і навесні з іншими монастирськими робітниками надіслати з вказівкою на його ім'я, хто і якими цінами» [13, с. 36].

Український історик П. Єфименко, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, в 1863 р. знайшов у місцевому архіві унікальні документи про ув'язнення останнього кошового отамана. Так, у відомостях за 1799 р., що посилались у синод, проти прізвища колодника П. Калнишевського записано: «Калнишевський життя своє проводить смиренно і ніяких клопотів від нього немає» [8, с. 416].

Колишній кошовий отаман провів чверть століття у нелюдських умовах, але не втратив ані мужності, ані гостроти розуму. Лише 2 квітня 1801 р. указом нового імператора Олександра I П. Калнишевському було «даровано прощення» і право за власним бажанням обрати собі місце проживання. Кошовому виповнилося на той час рівно 110 років. У числі звільнених арештантів він значився під № 28, де було записано: «Петро Іванович Калнишевський, колишній запорозький кошовий отаман, в Соловецькому монастирі», навпроти – «прощений» [6, с. 389].

При перегляді архіву Соловецького монастиря членом Московського археологічного товариства О. Гоздаво-Тишинським та членом географічного товариства П. Чубинським, до їх рук потрапив лист П. Калнишевського (виходить, що не втратив зору, як свідчать перекази) архангельському губернатору Мезенцову від 7 червня 1801 р., де не без іронії колишній кошовий отаман дякує за звільнення і просить дозволити йому «в обителі сій чекати з спокійним духом кінця свого життя, що наближається, бо за двадцять п'ять років перебування в тюрмі він до монастиря цілком звик, а свободою і тут насолоджується повною мірою» [8, с. 416–417]. Мовляв, коли вся країна стала в'язницею, то чи варто шукати волю за межами Соловків.

«Насолоджувався» свободою П. Калнишевський недовго. Восени 1803 р. його не стало. Перед Преображенським собором Соловецького Кремля на могилу останнього кошового отамана ліг камінь із святенницькою епітафією, складеною ченцями: «Тут поховане тіло в бозі почилилого кошового колишньої Запорозької грізної Січі козаків отамана Петра Калнишевського, засланоного в сію обитель за височайшим же повелінням 1776 року на спокуту. Він у 1801 році, за височайшим повелінням знову був звільнений, але вже сам не побажав залишити обитель, в коїй знайшов душевний спокій смиренного християнина, щиро визнавши свої провини. Помер 1803 року, жовтня 31 дня, в суботу, 112 літ від роду, смертю благочестивою, доброю» [18, с. 175].

Насправді ж, ні про покору, ні про визнання якихось міфічних провин немає підстав говорити. Повністю можна погодитись із думкою історика Г. Джеджули про те, що «останній кошовий так і не покоровся, до останнього подиху залишаючись славним запорізьким лицарем, людиною високого духу» [5].

Сьогодні точне місце, де знаходиться могила П. Калнишевського невідоме. В 1930-х роках на монастирському цвинтарі були табірні городи, де вирощували овочі. Як зазначають дослідники, на початку 30-х років тут утримували понад 300 тисяч в'язнів, у 1933–1934 рр. – понад 662 тисячі, а згодом кількість їх сягнула мільйона [14, с. 9]. Мільйон нещасних людей, переважно з України, пройшло крізь соловецьку Голгофу, загинуло з голоду, від холоду, хвороб, непосильної праці, туги за рідною землею.

До наших днів збереглася лише надмогильна плита з надписом, викарбуваним 1856 р., постриженим в монахи білоцерківським протодияконом Олександром, який заховався під криптонімом «А.А.» [8, с. 419; 12, с. 44].

Отже, життя та багатогранна діяльність останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського присвячені збереженню атрибутів державності в козацькій християнській республіці. Він був талановитим державником, господарником і реформатором, полководцем, благодійником.

Список використаної літератури

1. *Акты* Московского государства, изданные Императорской Академией Наук. – СПб., 1894. – Т. 2. – 453 с.
2. *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
3. *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К. : Дніпро, 1991. – 335 с.
4. *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К. : Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
5. *Джеджула Г.* Останній кошовий Запорізької Січі / Г. Джеджула // Рад. освіта. – 1989. – 30 трав.
6. *Еварницький Д. І.* (Яворницький І) Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. . Еварницький. – К. Веселка, 1995. – 447 с.
7. *Эварницкій Д. И.* Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевскій / Д. И. Эварницкій. – Новочеркасскъ : Тип. А.А. Карасева, 1887. – 16 с.
8. *Ефименко П. С.* Калнишевскій, послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи. 1691–1803 / П. С. Ефименко // Русская старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 407–420.
9. *Запорізька Січ* : короткий довідник / авт.-упоряд. М. Новиченко. – К., 1992. – 50 с.
10. *З маніфесту Катерини II* про ліквідацію Запорозької Січі (3 серпня 1775 р.) // Історія України : Документи. Матеріали / укл., комент. В. Ю. Короля. – К. : Видавн. центр «Академія», 2002. – С. 173–175.
11. *Калнишевський Петро Іванович* // Довідник з історії України (А-Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – С. 281.
12. *Коцур А. П.* Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К. : Хрещатик, 1996. – 64 с.
13. *Кулиняк Д. І.* Останній кошовий Петро Калнишевський / Д.І. Кулиняк. – К. : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. – 48 с.
14. *Кулиняк Д. І.* Принеси нам од Калниша вісті / Д. І. Кулиняк // Старожитності. – 1992. – № 10. – С. 8–9.
15. *Кулиняк Д. І.* Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорізької: Історичний нарис про Петра Калнишевського / Д. І. Кулиняк. – К. : Рад. письменник, 1991. – 70 с.
16. *Кулиняк Д.* Соловецький в'язень (До 300-я з дня народження останнього кошового Запорізької Січі П. І. Калнишевського) / Д. Кулиняк // Буковинське віче. – 1991. – 14 лип.
17. *Мицик Ю. А.* Калнишевський Петро Іванович / Ю. А. Мицик // Українське козацтво : мала енциклопедія. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 190–191.
18. *Надпис* на надгробній плиті на могилі останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського // Історія України : Документи. Матеріали / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К. : Видавн. центр «Академія», 2002. – С. 175.

19. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

20. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.